

А. І. ФУРМАНСЬКА

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТІРИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ

Вивчення Тіри — крайнього західного грецького міста-держави Північного Причорномор'я — як в минулому, так і нині становить великі труднощі. Стародавні письменники — Страбон, Пліній, Птолемей та інші залишили нам мало відомостей про це місто. Незначними є також і археологічні дані у порівнянні з наявними на сьогодні даними про інші міста Північного Причорномор'я.

Тіра належить до ряду тих міст Півдня нашої країни, на території яких життя протікало майже без значних перерв аж з VI—V ст. до н. е. Ця багаточисельна пам'ятка вивчена лише частково, планомірних систематичних досліджень тут по-справжньому ще не починали. Тому тепер є ще мало даних для відновлення історії міста античного періоду. Цим, очевидно, а також недостатньою публікацією наявних матеріалів слід пояснити відсутність хоча б короткого викладу історії міста в узагальнюючих працях з історії античних міст Північного Причорномор'я, які вийшли за останній час.

З історією дослідження Тіри пов'язані два написи римського часу, знайдені випадково у минулому столітті в селищах Чобручі та Коротному (вище Тіри по Дністру, нині — в Молдавській РСР). Написи, які мають безпосереднє відношення до античної Тіри, викликали серед учених дискусію про місцезнаходження древнього міста і звернули увагу археологів на необхідність серйознішого вивчення цієї частини Причорномор'я.

Проте ці дослідження на протязі другої половини XIX ст. мали епізодичний характер.

Археологічне дослідження Тіри на початку XX ст. Одеським товариством історії та старожитностей було доручено Е. Р. Штерну. Розкопки Штерна, які виявили потужний культурний шар античного часу, остаточно визначили місцезнаходження древньої Тіри на правому березі Дністровського лиману, на території сучасного міста Білгород-Дністровського.

З часу перших розкопок Е. Р. Штерна минуло понад 50 років. На протязі цього часу дослідження проводилися з великими перервами. Незначні розкопки в 1900 та 1912 рр. були проведені Штерном. В кінці 20-х, в 40-х роках дослідженням Тіри займалися румунські археологи, в кінці 40-х років, перед великою Вітчизняною війною, — наукові співробітники Білгород-Дністровського музею, а після війни — наукові співробітники Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Д. Дмитрова.

Всі попередні розкопки дали багато цікавого матеріалу для уточнення топографії та часу виникнення міста. Знахідки уламків чорнофігурної кераміки дозволили Е. Р. Штерну віднести заснування Тіри до початку V ст. до н. е. Проте пізніші розкопки Б. В. Варнеке та

П. Нікореску¹, які виявили численні уламки іонійської кераміки, вказують на, можливо, раніший час виникнення міста. На жаль, розкопки післявоєнних років не дали додаткового матеріалу, необхідного для уточнення цього питання.

Важче пояснити недостатню обізнаність Геродота, який добре знав сусідню Ольвію і згадав лише про тиритів, що жили поблизу гирла Тіраса².

О. М. Зограф³, а слідом за ним Л. Д. Дмитров⁴ вважають, що, очевидно, Геродоту були відомі лише поселення, розкидані вздовж нижньої течії річки, і що поселення в гирлі Тіраса не мало ще всіх рис грецького поліса.

Грекам було добре відоме Північно-Західне Причорномор'я. Бессарабські степи, так само як і бузькі, привертали їх своєю родючістю і зручністю для розвитку землеробства та скотарства, а лиман та прилеглі частини Чорного моря — рибною ловлею.

Хоч ми ще не маємо достатніх археологічних даних, все ж безсумнівно, що Тіра була заснована вихідцями з Мілета одночасно з Ольвією. Доказом цього твердження можуть бути як знахідки іонійської кераміки, так і схожість тірського календаря з календарями інших колоній, заснованих Мілетом, принесених туди першими переселенцями, що переконливо доведено В. В. Латишевим на підставі двомовного напису, знайденого в Коротному, та напису з Чобручі⁵.

Знайдений за роки досліджень речовий матеріал вказує на те, що Тіра в класичну епоху була вже досить розвинутим міським центром. Ранні монети Тіри із зображенням голови загнуданого коня, бика, що стоїть, колоса та вінка з колосків, який прикрашає Деметру, свідчать про те, що економіка міста засновувалась на розвитку землеробства, скотарства. Немале значення в економіці міста на протязі всього часу його існування мала і торгівля. Судячи, правда, з пізнього декрету II—I ст. до н. е. на честь тирита Ніла, знайденого в Томі, торгівля в Тірі мала в основному посередницький характер. Декрет констатує жваві торговельні зв'язки між Томі та Тірою, а також цих двох міст з Ольвією, причому Тіра була проміжною станцією між ними⁶.

Для висвітлення топографії міста багато істотного дали ще розкопки Е. Р. Штерна, який вважав, що акрополь та поселення знаходилися на території, зайнятій потім середньовічною кріпостою, а також прилеглими частинами сучасного міста. Некрополь же, за Штерном, знаходився під гласісом, розташованим за ровом цієї кріпості, ближче до лиману. Підставою для такої думки були виявлені Штерном могильні споруди, правда, зруйновані і в більшості пограбовані. Інвентар цих могил, що зберігся, — золоті серги у вигляді голівки лева, половина золотої бляхи з витонченим зображенням голови Медузи та інші предмети, — не залишає сумніву в тому, що всі ці предмети походять з могили, можливо, навіть IV ст. до н. е.⁷ Описана Штерном могильна споруда у вигляді чотирикутного кам'яного ящика з чотирьох поставлених на ребро великих кам'яних плит, перскритих однією великою плитою, нагадує будову гробниці біля с. Салгани, розташованої на березі лиману приблизно

¹ P. Nicorescu, Scavi e scoperte a Tyras, Ephemeris Dacoromana, II, 1924, стор. 383—384.

² Геродот, IV, 51, ВДИ, 2, 1947, стор. 267.

³ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, М.—Л., 1951, стор. 111.

⁴ Л. Д. Дмитров, Тіра, 36. «Париси стародавньої історії УРСР».

⁵ В. В. Латишев, О календарях Ольвии, Тире и Херсонеса Таврического, ПОНТИКА, СПб., 1909, стор. 37 і далі.

⁶ Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях, ВДИ, № 3, 1939, стор. 310—312.

⁷ Э. Р. Штерн, О последних раскопках в Аккермане, ЗОО, т. XXIII, Одесса, 1901, стор. 46 і далі.

за 3 км на південь від Білгород-Дністровського і дослідженої Ізмаїльської експедицією в 1950 р.¹

Всі ці дані дозволяють припускати, що в класичний та елліністичний час, можливо, всю берегову смугу від місцезнаходження сучасного порту до селища Шабо і, видимо, далі на південь займав некрополь Тіри. Проте це припущення вимагає більшої аргументації та підкріплення фактичним матеріалом, що в свою чергу викликає необхідність ширшого та поглибленішого дослідження всієї цієї території.

Виявлення розкопками останніх років під гласісом будівлі перших століть нашої ери може бути підставою для припущення про розширення міста в цей час в бік лиману. Можливо, місто в римській час займало і частину території раннього некрополя, якщо відомості Е. Р. Штерна будуть підтверджені наступними дослідженнями.

Наявні в нашому розпорядженні дані (писемні та речові), виявлені за роки вивчення Тіри, якоюсь мірою достатні для відновлення історії античного міста на останньому етапі його існування. Досить цінними джерелами з історії Тіри цього періоду є згадані вже вище написи з Коротного та Чобручі². Ці написи містять цікавий матеріал для характеристики державного ладу Тіри в перші століття нашої ери, а також дані про економічний стан міста. Вони документально свідчать про політичну залежність Тіри від Рима вже на початку другої половини I ст. н. е.

Державний устрій Тіри в перші століття нашої ери, як в Ольвії і Херсонесі, набув більш аристократичного характеру. Рим, спираючись на багату верхівку міста, падає їй прав римського громадянства. На це вказують імена греків — службових та знатних осіб, перелічених в напису з Чобручі, які мають римські *praenomen* та *nomen*, наприклад Тіберій Клавдій Антісфен та ін.

Згідно з написом з Чобручі, де вміщена постанова ради та народу Тіри на честь Коккея (напис датується 181 р. н. е. — 125 р. за тирським календарем), в Тірі, як і в Херсонесі та Ольвії, в цей час велике значення мав перший архонт, що очолював колегію архонтів з чотирьох осіб. В напису перелічені імена архонтів, імена найвидатіших осіб без вказівок на магістратури, а також ім'я секретаря буле римлянина Валерія Руфа, який редагував цю постанову. Такий спосіб засвідчення декрету констатований і невеликим уламком декрету, знайденим в 1904 р. в Херсонесі³.

Напис з Коротного, який датується 201 р. н. е. (145 р. за тирським календарем), свідчить про існування міського управління ще при Септимії Севері, проте вказує вже і на обмеження, введені Римом. Так, у відповідь на прохання громадян міста про звільнення його від мит, в рескрипті Севера говориться, що хоч громада тиритів і не посягло походження цього привілею «ми з справедливою милостивістю зберегли те, що увійшло в ужиток, ...щоб не позбавити їх давнього звичаю, так само і для того, щоб далі постанови про прийняття тих або інших осіб до числа громадян подавалися на розсуд правителя провінції»⁴, — що було фактичним обмеженням прав міського управління. Про політичну залежність Тіри від Рима свідчать і монети цього часу, — всі вони з портретами римських імператорів на лицьовому боці (аверсі).

Підтверджені Септимієм Севером та його попередниками пільги безмитної торгівлі для громадян Тіри сприяли поживавленню економічного життя міста. Надання пільг по митному обкладанню прибережним грецьким містам пояснюється тим, що римляни потребували їх підтрим-

¹ Л. Д. Дмитров, Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр., АП, V, К., стор. 117, рис. 5.

² ІРЕ, I, № 2, 3.

³ ИАК, в. 14, стор. 105, № 13.

⁴ ІРЕ, I, стор. 15.

ки. Занепокоєні пересуванням племен із сходу, з причорноморських степів, вони особливо були зацікавлені утримати у сфері свого впливу міста Північно-Західного Причорномор'я, і в тому числі Тіру. Такі рескрипти, очевидно, були не поодинокими. В 1919 р. під час розкопок П. Нікореску був знайдений дуже фрагментований напис, в якому говорилося про заходи врегулювання морської торгівлі. Нікореску вважає цей напис також копією якогось листа¹.

Тіра, як і Ольвія, після поразки Мітрідата Євнатора в середині I ст. до н. е. зазнала нападу гетів. Економічно слабша за Ольвію, вона не так швидко змогла оправитися після цієї навали. Слід, очевидно, визнати, що відновленню та пожвавленню міського життя в I ст. н. е. сприяло встановлення політичних взаємовідношень з Римом. У відбудові міста було зацікавлене і місцеве населення.

Знаходячись у сфері політичного впливу Риму з часу правління Нерона, Тіра все ж не зразу увійшла до складу провінції Нижня Мезія. Деякі історики припускали, що Тіра, визнавши Римську державу ще з часів Августа (про що свідчать знахідки монет із зображенням голови Августа на лицьовому боці та орла з написом TYRANON — на зворотному), потім, в результаті кримської експедиції Плавтія Сільвана, увійшла до складу провінції Нижня Мезія, відзначивши цю подію прийняттям нової ери. Проте у виданому в 30-х роках фрагменті папіруса, де говориться про діяльність когорти I Hispanorum Veterana, Тіра згадується як місто, яке знаходиться за межами провінції, хоча в цьому документі і вказано, що в місті знаходився гарнізон з мезійської армії². Тіра, таким чином, ще довго залишалася формально незалежним містом. На підставі напису з Коротного встановлюється, що Тіра увійшла до складу провінції Нижня Мезія лише в правління Антоніна Пія. Це знаходить своє підтвердження і в нумізматичному матеріалі міста³.

Неодноразові звернення міста до римських імператорів або римської адміністрації провінції з проханням підтвердити пільги про безмитну торгівлю, вказують на важливу роль торгівлі в економіці міста. Про значе місце торгівлі, і, можливо, виключно транзитної, свідчить ще один напис, правда дуже фрагментований, знайдений в 1900 р. на гласісі Білгород-Дністровської фортеці. Е. Р. Штерн датує його II—III ст. н. е. і вважає, що він міг являти собою постанову ради та народних зборів про плату за фрахти відомих товарів, які доставлялися варварами, та про якісь обмеження іноземців⁴.

Про те, що Тіра була транзитною станцією не тільки в кінці II—I ст. до н. е., підтверджено декретом жителів Томі на честь тиранця Ніла за турботу про купців, які пливають до Ольвії, і в перші століття нашої ери — вказує і відома подорожня — ітнерарій, — знайдена в Дура-Европос (Сірія)⁵. Подорожня графічно, з пояснювальними написами, передає шлях з Фракії до Дура-Европос на Євфраті. В ній перелічується ряд міст на західному узбережжі Чорного моря, вказується переправа через Дунай, далі — дорога на Тіру, Борисфен-Ольвію, Херсонес та ін. Очевидно, Тіра і в цей час, як і в попередній період, зв'язувала міста Західного Причорномор'я з Ольвією та Кримом. Цим пояснюється особлива заінтересованість Рима у включенні Тіри до складу своєї провінції.

Економічно Тіра була найбільше пов'язана з Ольвією. Про це свідчать як речові пам'ятки, знайдені в Тірі (кераміка, ольвійські монети),

¹ P. Nicorescu, *ит. праця*, стор. 394—396.

² G. Cantocuzene, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas Danube*, 1928, стор. 69.

³ А. Н. Зограф, *Античные монеты*, МИА, № 16, стор. 116 і далі.

⁴ Э. Р. Штерн, *Полный эпиграфический материал, найденный на Юге России*, ЗОО, т. XXIII, стор. 2; *ИРЕ*, I, 3, стор. 8.

⁵ F. Content, *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, Syria, VI, 1925, стор. 1 і далі.

так і знахідки тірських монет в Ольвії. Безпосередні зв'язки Тіри з Ольвією в перші століття нашої ери підтверджуються і ольвійським декретом на честь Теокла, сина Сатіра. Серед міст, які увінчали Теокла золотими вінками, згадується Тіра¹. Цей напис, а також інший надгробний напис ольвіополіта Сатіра, знайдений в Томі², свідчать про посилення зв'язків Ольвії із західно-причорноморськими містами в перші століття нашої ери. Тіра, як транзитна станція, сприяла зміцненню цих зв'язків. Серед монет інших міст нашого Причорномор'я, знайдених в Тірі, відома лише монета Херсонеса I ст. н. е. з розкопок Е. Р. Штерна. Зустрінуті в Тірі і монети міст Західного Причорномор'я.

Пожвавлення економічного життя міста в кінці I ст. н. е. відбилося і на поживленні монетної справи. В правління Доміціана, як відзначає О. М. Зограф, Тіра починає регулярне карбування мідної монети, яке продовжувалося аж до правління Олександра Севера. Особливе поживлення монетної справи в Тірі спостерігалось під час правління Антоніна Пія та Септимія Севера³. З монет, знайдених в Тірі за останні роки, найбільша кількість припадає саме на правління цих імператорів. І не випадковим, очевидно, є склад монетного скарбу, знайденого в 1950 р. в приміщенні III ст. н. е. Тут, у червоноглиняному глечуку з темнокоричневим покриттям, який лежав на підлозі приміщення, знаходилася 61 монета. З визначених монет більшість становила випуски 202—205 рр. н. е. (тетрасарії Септимія Севера, Каракалли, Гети та ін.), які мають портрети майже всіх членів імператорської фамілії. Цей факт ще раз підтверджує висновок О. М. Зографа про виняткове поживлення монетної справи в Тірі в 202—205 рр.

Як вже вказувалося, міське карбування монет в Тірі, як і в Ольвії, припиняється з кінця правління Олександра Севера (222—235 рр.). Знайдені в Тірі монети цього останнього Севера з надкарбівками вказують, що вони могли бути в обігу ще деякий час і після його правління. На відміну від Ольвії, де знахідки римських монет та монет причорноморських міст припиняються одночасно з припиненням власного карбування, в Тірі продовжували знаходитися в обігу римські монети і монети сусідніх міст Мезії, які зустрічаються під час розкопок. Мабуть, Тіра, подібно мезійським містам, зберігає своє торгове значення до часів Галлієна (253—268 рр.)⁴.

Зворотні боки монет із зображенням Деметри із скіпетром та колоссям в руках, надкарбівки на монетах Доміціана та Олександра Севера із зображенням виноградного грона вказують на те, що населення міста та його найближчого оточення, як і раніше, займається землеробством та виноградарством.

Знахідки жорен у формі невисокого конуса в будівлях перших століть нашої ери, а також жорна (верхньої частини ручного млина прямокутної форми з трохі округлими краями), подібного верхньому жорну ручного млина з Кіммерика⁵ вказують і на розвиток мукомельного виробництва.

Залишків ремісничих виробництв у Тірі виявлено небагато. Металевих виробів перших століть нашої ери знайдено мало: кілька фрагментів фібул з підв'язним приймачем, кілець, ключів, риболовних гачків, фрагментів залізних ножів. Ливарних форм знайдено мало. В шарах цього часу виявлено багато залізних і мідних шлаків.

Розкопками 1949—1950 рр. вдалося розкрити залишки залізоробоного виробництва, які склалися з двох розташованих поруч круглих

¹ ІРЕ, I, 40, стор. 71.

² Т. Д. Златковская. Мезия в I—II веках нашей эры, М., 1951, стор. 112.

³ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 115.

⁴ Там же, стор. 117.

⁵ В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953, стор. 139, рис. 61.

у плані споруд. Їх стінки склалися з вертикально поставлених плоских каменів вулканічної породи, які щільно прилягали один до одного. Діаметр споруд до 1 м, висота — понад 0,5 м. Камені мали трапецієвидну форму (верхня основа — 37 та 22 см, нижня — 16 см, товщина — 12 см). Біля основи каменів були наскрізні отвори. Тверде дно (жорсткості) цих споруд знаходилося на 25 см глибше нижньої основи каменів. При розчистці стін виявлені прикипілі до них куски заліза, а поблизу споруд знаходилося багато залізних шлаків. Точно з'ясувати їх функціональне призначення не вдалося, але сконцентрована в одному місці велика кількість шлаку, подрібнених уламків якихось залізних виробів переконує в тому, що це залишки залізобудівного виробництва. За рівнем залягання і за знахідками, які супроводжували цей комплекс, він може датуватися першими століттями нашої ери.

Розкопками 1950 р. виявлена і гончарська піч, що дозволяє говорити про розвиток місцевого керамічного виробництва. Будова її не відрізняється від будови гончарських печей цього часу, відкритих в Ольвії та містах Боспора. Піч двоярусна, збереглося топоче приміщення і частково — обпалювальна камера, череп якої підтримувала поперечна перегородка шириною 0,40 м, розташована посередині топочного приміщення. Діаметр обпалювальної камери 1,25 м. У черепі виявлено 10 жаропровідних отворів діаметром 6—8 см. Стіни печі складені з каменів середніх розмірів і обмазані глиною. Невелика за розмірами піч могла правити для випалу невеликих посудин.

Усі ці залишки ремісничого виробництва знаходилися поруч з жилими будівлями на схід від вулиці, розкритої під час розкопок 1947—1950 рр., на ділянці, закладеній на кріпосній площі.

На протязі 1945—1950 рр. та в 1953 р. були розкриті залишки кількох будинків на захід та на схід від вулиці, а також залишки середньовічного міста, що їх перекривають (рис. 1). Вулиця проходила паралельно лиману, довжина її 27 м, ширина 2,5 м. Вона була забрукована великими прямокутними плитами, по краях яких лежали невеликі камені, а простір між ними був забитий уламками кераміки. Плити ці були перекриттям чималого водостока, спорудженого з великих вертикально поставлених плит. Ложе його було викладене такими ж плитами. При розчистці вулиці знайдено фрагменти червонолакових світильників, вузькогорлих амфор та скляних посудин II—III ст. н. е. Рівень брукування вулиці відповідає рівню фундаментів будинків римського часу, а стіни середньовічних будинків частково його перекривають.

На захід та на схід від вулиці розкриті дві монументальні стіни, які були сільними стінами для кількох будинків. На схід від вулиці досліджено залишки двох будинків, які дають уявлення про влаштування будинків Тіри в перші століття нашої ери.

Південний будинок складався з трьох приміщень та двора, північний — з двох приміщень та двора. Всі приміщення мають спільні простінки. Стіни складені на глині, з каменів різних розмірів, у фундаменти стін та кути будинків укладалися найбільші камені. В приміщеннях на стінах збереглася глиняна обмазка. Підлога — зсмяяна. Середні розміри приміщень — 15—20 м². В приміщення потрапляли через двір, перед дверним отвором з боку двору знаходився поріг, підлога опущена примірно на 0,20 м нижче порога. На південь від цього будинку і були розташовані описані вище залишки залізобудівного виробництва. На місці виявлених приміщень цього будинку знайдено багато уламків червонолакової і амфорної кераміки та скляних посудин перших століть нашої ери. Для уточнення датування цього будинку вирішальне значення має згаданий вище скарб монет, знайдений в одному з приміщень будинку. Найлізпніші монети скарбу відносяться до 30—40-х років III ст. н. е. (тетрасарій Юлії Мамеї). Ця обставина дозволяє припускати, що будинок, очевидно,

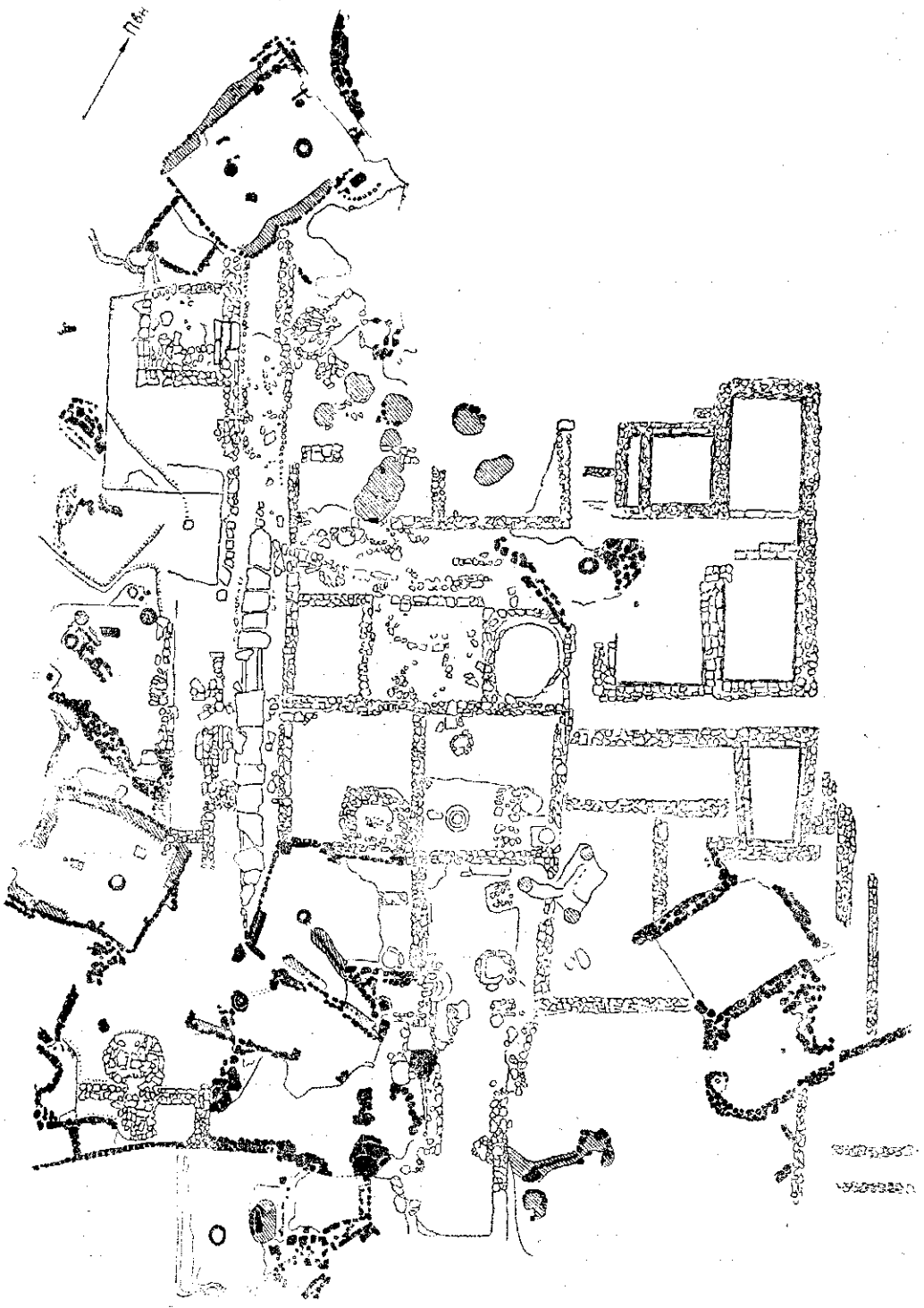


Рис. 1. План розкопу А 1946--1953 рр. Залишки будівельних комплексів античної Пірри (не заштриховані) та середньовічного міста (заштриховані).

був залишений трохи пізніше, деє близько середини III ст. н. е. При розчищенні південного будинку встановлено, що його стіни були частково використані для будинків середньовічного періоду.

Господарські ями пізнішого часу перерізали підлогу в приміщенні другого, північного будинку. Його два приміщення розташовані вздовж довгого боку двора — площею 25 м², забрукованого невеликими плитковими каменями. В південно-західному кутку двора знаходився вбираючий колодязь діаметром 0,70 × 0,80 м, глибиною 2,5 м, куди за допомогою цього невеликого водостока відводилася дощова вода з двору. Виявлення цього комплексу також супроводжувалося знахідками речей перших століть нашої ери (фрагменти вузькогорлих амфор, червонолакові світильники та скляні посудини). На північ від цього будинку знаходилася згадувана вище гончарська піч.



Рис. 2. Брукований дворик II—III ст. н. е.

На захід від вулиці частково були розкриті ще два будинки цього часу. Найкраще зберігся дворик північного будинку (рис. 2). Для зовнішнього облицювання стіни дворика та прилеглих до нього приміщень були використані добре оброблені плити із зруйнованих будинків ранішого часу. Дворик площею 11 м² мав трапецієвидну форму і був забрукований кам'яними плитами. Він виходив на вузьку вулицю. При розчищенні тут знайдені: жорно, уламки вузькогорлих амфор, верхня частина великої амфори з нарисом червоною фарбою — в основному, матеріал II—III ст. н. е. В дворикі та сусідньому з ним приміщенні, а також у розташованих по той бік вулиці приміщеннях іншого будинку виявлено багато попелу, вугілля, уламків ошлакованої кераміки. Складалося враження, що ці будинки згоріли під час пожежі. Тут було виявлено також багато черепиці від даху, що завалився.

Будівельна черепиця виготовлялася на місці. В Тірі знайдена черепиця з каймами I Італійського, V Македонського та XI Клавдієвого легіонів¹, які свідчать про те, що при частинах цих легіонів, що входили до складу тірського гарнізону, були майстерні по виготовленню черепиці.

¹ Р. Nicorescu, цит. праця, стор. 413—414.

В 1953 р. були розкриті залишки двох печей, які примикали з півдня і півночі до стіни будинку римського часу. Основи печей — кам'яні, чернінь однієї (більшої) печі був викладений фрагментованими черепицями, на двох з яких збереглися клейма V Македонського легіону¹. Переселення частин V Македонського легіону засвідчено і епіграфічними пам'ятками, знайденими в Тірі². Вторинне використання черепиці для спорудження череня печі дозволяє датувати їх кінцем II або початком III ст. н. е., тобто часом, пізнішим, ніж виведення з Тіри римського гарнізону в правління Марка Аврелія, в кінці 70-х років II ст. н. е., коли V Македонський легіон в 167—168 рр. був переведений у Дакію. Друга піч менших розмірів мала господарське призначення і повинна, очевидно, датуватися тим же часом. Чернінь її викладений цеглинами прямокутної форми, на одній з яких збереглося зображення кормової частини корабля. На черені печі знаходилися чотири цілі ліпні посудини та сферичний лощений глек. Сліди пожеарища простежувалися і тут.

Таким чином, речовий матеріал, знайдений у досліджених будинках, який не виходить за межі в основному середини III ст. н. е., скарб монет, що датуються 30—40-ми роками III ст. н. е., сліди пожеарищ — всі ці дані вказують на завмирання життя міста в кінці першої половини III ст. н. е.

* *
*

Серед пам'яток матеріальної культури Тіри перших століть нашої ери значне місце займає червонолакова та амфорна кераміка, яка є основним джерелом для з'ясування торгових зв'язків Тіри того часу. З матеріалів, які є в нашому розпорядженні, виділити італійську групу червонолакової кераміки не вдалося. Всі основні типи цієї кераміки являють собою продукцію малоазійських центрів.

Ранніх привізних типів посудин першої половини I ст. н. е. знайдено порівняно мало. На відміну від Ольвії, де червонолакових посудин з грецькими та латинськими клеймами виявлено досить багато, в Тірі їх знайдено лише кілька екземплярів. Нам відомо лише одно клеймо на дні тарілки з розкопок 1928—1930 рр.³ у вигляді ступні в крузі з косих пасічок. Друге клеймо прямокутної форми, оточене двома концентричними колами, виявлено в 1949 р. Збереглися дві букви (ΔΙ) та початок третьої (табл. I, 1). Кілька клейм зустрінуті на червонолакових світильниках. Блискучий лак, який рівномірно вкривав посудини, наявність клейм, добре вмішана глина, чудовий випадок дозволяють ці два зразки датувати ще першою половиною I ст. н. е.

Червонолакова кераміка в Тірі представлена різноманітними типами (табл. 1): тарілками, блюдами, чашками, одно- та дворучними невеликими горщиками, глеками; в невеликій кількості виявлені і уламки фігурних посудин. Всі ці типи аналогічні зустрінутим в Ольвії, містах Боспора — Пантікапеї, Мірмекії, Тірітаці, Німфеї, — а також частково в Херсонесі в комплексах II і навіть початку III ст. н. е. Деякі з цих типів: чашечки з округлими стінками на невеликій кільцеподібній підставці, чашки з прямовисним бортиком, опуклими косими стінками та одноручні горщики зустрінуті також на території Болгарії разом з монетами Фаустини Молодшої (II ст. н. е.)⁴.

Серед фрагментів блюд з округлими стінками, горизонтальним краєм та плоскими ручками, прикрашеними врізними та рельєфними вигнутими

¹ Е. В. Максимов, Новый памятник первых веков нашей эры в Тире, КСИИ, в. 5, К., 1955, стор. 80 і далі.

² Dacia, III—IV, стор. 569, рис. 12, 18.

³ P. Niculescu, Fouilles de Tyras, Dacia III—IV, Bucarest, 1933, стор. 588, рис. 59.

⁴ Ив. Велковъ, Разкопки около Мезекъ и гора Свиленградъ презъ 1932—1933 г., ИБАИ, т. XI, 1, София, 1937, стор. 150 і далі.

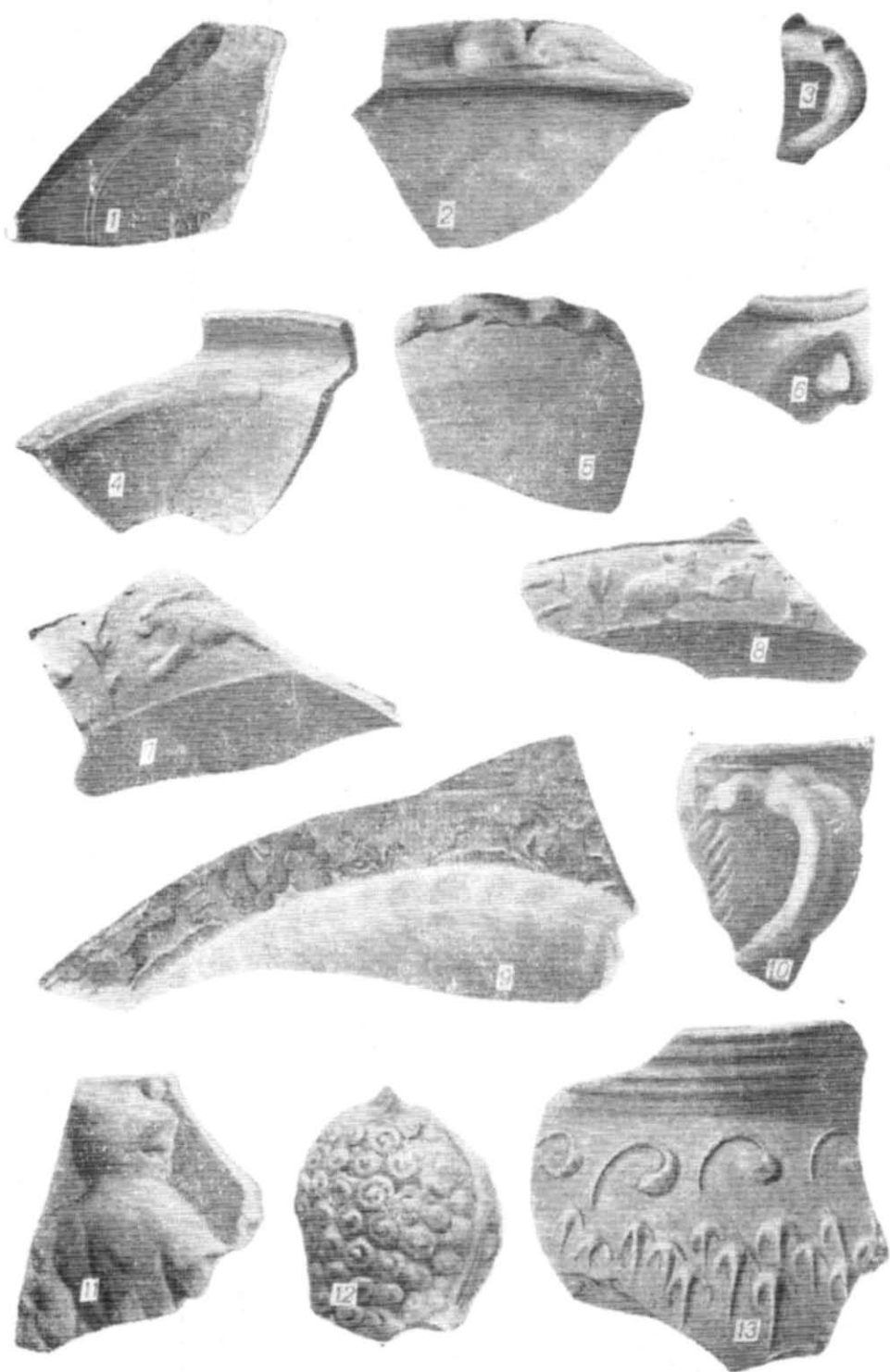


Табл. I. Зразки червонолакової кераміки I—III ст. н. е. з Тіри.

лініями — звичайними знахідками в усіх містах Північного Причорномор'я, виділяється особливий варіант, який має прикрашені бокові виступи — ручки та денця (табл. I, 7—9). Найчастіше зустрічаються зображення сцен полювання. Фрагменти таких блюд у значній кількості зустрінуті в Ольвії під час дослідження городища ще в дореволюційні роки — тепер вони зберігаються в Ермітажі. Є можливість окремо виділити групу посудин пергамського круга — це переважно одноручні кубки з округлими стінками, глибокі кубки циліндричної форми (табл. I, 10), причому ранніх типів (табл. I, 3) знайдено мало. Більшість виявлених фрагментів близька до кераміки пергамського круга за технікою виконання та мотивам орнаменту (табл. I, 13). Зроблені вони грубо, недбало, мають темночервоне, буре, плямисте покриття. Можливо, що частина цих посудин, яка відрізняється і за складом глини, могла бути виготовлена на місці.

Різноманітною є і амфорна кераміка, знайдена в Тірі. Більшість виявлених фрагментів належить вузькогорлим амфорам. Серед них можна виділити кілька типів: 1. Амфори більшого та меншого розмірів з ребристими ручками, з жолобчастою поверхнею плічків та корпусу, на маленькій циліндричній ніжці (табл. II, 1); глина світложовта, з дрібними чорними вкрапленнями. 2. Амфори з горизонтально зрізаним краєм, овальними в перерізі ручками, з великими рогатими виступами у верхній частині (табл. II, 2); глина таких амфор — світла, з рожевуватим відтінком та великою кількістю дрібних золотистих блискіток. 3. Амфори з профільованими вінцями, трохи жолобчастим горлом, з ребристими ручками, які підвищуються над краєм горла (табл. II, 3); глина — рожевувато-червоного кольору, з незначною кількістю дрібних золотистих блискіток.

Всі перелічені типи амфор знайдені у комплексах II—III ст. н. е. До типів вузькогорлих амфор належать фрагменти з світлої глини (табл. II, 4), погано профільованими вінцями, та червоноглиняні амфори з масивними ребристими ручками, які підвищуються над краєм горла, з поглибленою борозенкою під досить широкими вінцями (табл. II, 7). Цей тип амфор зустрічається рідше і датується, очевидно, пізнішим часом. Фрагмент такої амфори нам відомий з розкопок Ольвії 1952 р., де він був виявлений при дослідженні залізоровної майстерні на ділянці Л. Датується він III—IV ст. н. е.

Амфори першого типу, представленого найбільшою кількістю знахідок, за складом керамічного тіста більшістю дослідників відносяться до виробництва південнопричорноморських центрів. Цей тип зустрінутий в комплексах II—III ст. н. е. при розкопках Ольвії, Мірмекія, Ілурата.

Цим же часом датуються і типи широкогорлих амфор (табл. II, 8). Вони відрізняються за розмірами, складом керамічного тіста, якістю обробки зовнішньої поверхні. На деяких з них, зроблених ретельніше і з світлим облицюванням зовнішньої поверхні, збереглися написи червоною фарбою.

Знайдені в Тірі і фрагменти піфосів.

Можна сподіватися, що наступна обробка матеріалів дозволить виділити типи амфор місцевого виробництва. Привізні ж типи амфор вказують на зв'язки Тіри в перші століття нашої ери з керамічними центрами Південного Причорномор'я.

Типи червоноглиняної кераміки, столового та кухонного посуду повторюють типи посудин, знайдених в Ольвії та в інших містах Північного Причорномор'я. Найпоширенішими з них є: чаші з загнутими всередину краями, косими стінками на кільцевій підставці, чаші з відігнутим назовні бортиком, тарілки з відігнутим назовні краєм, одноручні тонкостінні горщики, епохої, лутерії. Виявлено також багато червоноглиняних світильників.

Кухонна кераміка представлена такими типами: дворучними горщиками різних розмірів з біконічним корпусом та відігнутим назовні

краєм, горщиками з дрібним рифленням корпусу, невеликою горизонтальною ручкою на рівні краю, розчленованого пальцевими вдавливами, горщиками сферичної форми та ін. Знайдені також кришки від горщиків та ручки сковорід. З дрібних керамічних виробів — знарядь праці трапилися пряслиця та грузила пірамідальної форми.



Табл. II. Типи амфор I—III ст. н. с. з Тіри.

Великий інтерес являють виявлені в значній кількості зразки сіроглиняної лощеної кераміки. 1. Миски (табл. III, 1, 3) з заокругленим всередину краєм та скошеними до дна стінками. Внутрішня поверхня орнаментована пролощеними лініями, які утворюють сітку, кружки, зигзаги. 2. Миски з біконічним корпусом та трохи відігнутих назовні краєм. Лощіння тут світліше. На зовнішній поверхні деяких з них, на передній частині корпусу є хвилястий орнамент з пролощених ліній. Варіантом цього типу є миски з більш плавним округлим перегином корпусу з майже чорним блискучим лощінням зовнішньої поверхні. 3. Миски з профільованим

бортиком, скошеними до дна стінками, низькою кільцевою підставкою (табл. III, 4). На зовнішній поверхні є темносіре, блискуче лошіння. 4. Глеки амфоровидної форми, з двома ручками, коротким горлом, низькою кільцевою підставкою. 5. Одноручні глеки з біконічним корпусом. Зустрічаються глеки і з ребристим горлом. Найчастіше на цих посудинах зустрічається орнамент у вигляді горизонтальних і вертикальних



Табл. III. Тіра. 1—4 сіроглиняна лошена кераміка; 5—10 — ліпий посуд.

ліній, зигзагів, сітки, трикутників, хвилястих ліній. Всі ці типи аналогічні зустрінутим в Ольвії і, судячи з опублікованих матеріалів, вони відрізняються від лошеної кераміки Боспора. Вони близькі до посудин черняхівської культури. Всі ці типи кераміки знайдені в комплексах II—III ст. н. е.

Значення цієї групи кераміки досить велике. Питання, пов'язані з часом її появи, походження та існування мають важливе значення не тільки для характеристики економічного і культурного життя Тіри або Ольвії в даний період, але і важливі для висвітлення проблеми походження сіроглиняної лошеної кераміки — характерної особливості культури полів поховань Подніпров'я та Подністров'я.

З усіх груп місцевої кераміки найцікавішою і найпоказовішою є ліпна кераміка. Вона поділяється на просту і з лощеною поверхнею. Основні типи простої кераміки:

1. Посудини баночної форми з вертикальними вінцями і краями, орнаментованими косими нарізками, нігтьовими вдавлинями, ямками.

2. Горщики (табл. III, 5) великих розмірів з відігнутими назовні вінцями, округлими стінками, плоским дном. Під вінцями іноді є невеликий вертикальний паліп, розчленований пальцьовими вдавлинями.

3. Невеликі глечики з вертикальною ручкою.

4. Чашки з прямовисним бортиком, скошеними до дна стінками. На зовнішньому боці бортика іноді є орнамент — вдавлена хвиля (табл. III, 6)

5. Плошки конічної форми на низькій кільцевій підставці (табл. III, 10).

6. Мініатюрні посудинки баночної форми, стінки яких нижче краю прикрашені рельєфними виступами округлої форми. Знайдені і кришки від ліпних посудин (табл. III, 9).

7. Світильники різних розмірів з невисокими стінками і боковими виступами — ручками. Деякі з них мають перемичку. Такі світильники часто зустрічалися в шарах II—III ст. н. е. в усіх містах Північного Причорномор'я.

Стінки ліпних посудин прикрашені сосковидними, овальними, плоскими наліпками, врізними трикутниками. Посудини з таким орнаментом нерідко зустрічаються серед ольвійської, частково — серед боспорської кераміки II—III ст. н. е. Всі ці типи посудин аналогічні зразкам, виявленим на городищах низового Дніпра (Золота Балка, Гавриловка, Любимівка та ін.).

Характерними типами ліпної кераміки з лощеною поверхнею є: 1) миски з відігнутим назовні невеликим бортиком та з скошеними до дна стінками; 2) миски з різко відігнутим назовні широким, майже горизонтальним бортиком; 3) великі посудини з відігнутими назовні вінцями та округлими стінками (табл. III, 8). Нижче вінець стінки прикрашені дугоподібними наліпами та круглої форми виступами. Аналогії всім цим формам знаходимо також в Ольвії, на городищах низового Дніпра, на поселеннях зарубицецько-корчоватівської культури Середнього Подніпров'я.

Навіть цей, порівняно короткий аналіз керамічного матеріалу дає можливість зробити деякі висновки.

1. Розглянуті типи кераміки датуються в основному II—III ст. н. е. Червонолакової кераміки I ст. знайдено дуже мало. Те саме слід сказати і про амфору кераміку. Очевидно, після навали гетів життя в Тірі відновлювалося значно повільніше, ніж в Ольвії. Пожвавлення економіки спостерігається лише з кінця I — початку II ст. н. е., що переконливо довів О. М. Зограф на нумізматичному матеріалі і що цілком підтверджується аналізом знайденої кераміки. Економічне піднесення продовжується приблизно до середини III ст.

2. Навіть побіжний огляд основних типів привізної кераміки — червонолакової та амфору, переконує в тому, що Тіра, як у попередній період, так і в перші століття нашої ери економічно була тісно зв'язана з малоазійськими центрами, подібно до Ольвії та міст Боспора, незважаючи на більшу, в порівнянні з ними, політичну залежність від Рима. За ідентичністю знайдених форм посудин Тіра найближче стоїть до Ольвії.

3. Показовими є форми і орнамент ліпних посудин. Цікаво відзначити, що в Тірі навіть при знятті гласіса, в якому трапляється різночасова кераміка, починаючи приблизно з початку V ст. до н. е., ліпної кераміки раннього часу майже не знайдено. Основна маса знахідок цієї

групи посудин відноситься до межі та до перших століть нашої ери. Очевидно, це явище не випадкове. На початку нашої ери в місті відбуваються якісь етнічні та пов'язані з ними культурні зміни. Пересування сарматських племен в Причорномор'ї не могли не вплинути на зміну етнічного складу населення античних міст цієї території.

Правда, писемних свідчень, які б відносилися безпосередньо до Тіри, поки що недостатньо — в написах згадуються лише окремі варварські імена¹. Опис жителів найближчого із заходу міста — Томі, даний Овідієм в «Скорботних піснях»², за якими «...разом з нами без всякої різниці живуть варвари і займають більшу частину будинків...», дає повне уявлення про етнічний склад населення сусідніх причорноморських міст. Частині цього населення надавалися і права громадянства.

Тільки всіма цими даними можна пояснити появу нових форм кераміки та, частково, металевих прикрас (фібул) в матеріальній культурі Тіри перших століть нашої ери, дуже близьких до форм кераміки та фібул, знайдених в Ольвії, Козирці, на городищах низового Дніпра та на поселеннях зарубинецько-корчоватівської культури. Проте всі ці питання вимагають дальшої поглибленої розробки.

4. Вивчення античної Тіри може дати багато нових матеріалів для висвітлення економічних і культурних зв'язків міст Західного Причорномор'я з містами Північного Причорномор'я, а також зв'язків цих міст з населенням Подніпров'я та Подністров'я. У зв'язку з цим уявляється, що одним з основних завдань вивчення історії Північного Причорномор'я в античну епоху є планомірне та систематичне дослідження цього дуже цікавого грецького поліса, на руїнах якого виникло середньовічне місто з своєю багатою історією.

А. И. ФУРМАНСКАЯ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ТИРЫ ПЕРВЫХ ВЕКОВ НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

О Тире — крайнем западном греческом городе-государстве Северного Причерноморья — имеется мало сведений у античных писателей. Здесь проводились небольшие и далеко не систематические археологические исследования. Тем не менее находящийся в распоряжении науки материал позволяет более или менее уверенно проследить историю города первых веков нашей эры. Тира не так быстро как Ольвия восстановилась после нашествия гетов. Нумизматические и керамические материалы указывают на оживление экономики города лишь с конца I — начала II в. н. э. Тира и в это время продолжала оставаться транзитной торговой станцией, связывавшей города Западного Причерноморья с Ольвией и Крымом. Основные типы привозной керамики — краснолаковой и амфорной, указывают на то, что Тира по-прежнему была тесно связана с греческими малоазийскими центрами.

Археологические материалы свидетельствуют, что помимо торговли, в экономике города важную роль играли земледелие, виноделие и ремесла. Жизнь города замирает в конце первой половины III в. н. э.

¹ IPE, I, стор. 22.

² Овидий, Печальные песни, V, 7, 10; ВДИ, № 1, 1949, стор. 237.